

Aysel İsfəndiyar qızı Şükürova <sup>25</sup>  
KİNO DİSKURSUN KOQNİTİV SPESİFİKASI

**Giriş :** Müasir dövrdə dilçilik elmi ictimaiyyət tərəfindən daha çox şəxsiyyətyönümlü, funksional nöqteyi-nəzərdən təyin olunan bir sahə kimi qiymətləndirilir; həm şəxsiyyətyönümlü, həm də funksional nominasiyalarda yeni fikirlər aktuallaşır. Köhnə biliklər isə fərqli şəkildə özünü büruzə verən nəzəri-praktiki müstəvidə və sərhəldə meydana çıxır.

Məhz funksionalizm dilin təsvirində koqnitiv-diskursiv paradigmanı müəyyən edən integrativ modelə yönəlmişdir. Bununla da funksional dilçilik dil sisteminin istifadəsini, məlumatın ötürülməsini koqnitiv və sosial mühitlərdə təhlil edir.

A.Y.Məmmədov və M.M.Məmmədova görə, “*Dil informasiyası dünya haqqında dil vahidlərindəki informasiyadır. Bu informasiya həmin vahidlərin referensial, qrammatik və pragmatik vahidlərində mövcuddur. Dil informasiyasında əsas diqqət biliyin məzmunundan onun formasına yönəlidir*” [3, s.15]. Belə ki, şüur və dil arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibəti dərk etmədən diskursda mətn modellərini yaratmaq, eləcə də onların fərqli mədəniyyətlər sisteminə yerini təyin etmək mümkün deyil.

Yuxarıda qeyd edilənlər kino diskursun tədqiqatına da aiddir. Həyatın bütün sahələri, bəşəriyyətin ən son nailiyyətləri, aktual problemlər, fəlsəfi düşüncələr istirahət və əyləncə növlərindən biri olan kinonun mövzusunda daxildir; kino cəmiyyətin, hər bir insanın həyatının ayrılmaz bir hissəsi kimi ona üstünlük verən auditoriya sayına görə audiovizual resurslar arasında ön sıralarda olub informativ, öyrədici, kulturoloji funksiyaları yerinə yetirir.

Fənlərarası elmlər kontekstində kino diskursun koqnitiv spesifikasiyasının təhlili önəmlidir. Belə ki, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq nəzəri və praktiki biliklərin müxtəlif sahələri fəal şəkildə birləşir. Bu məqam koqnitiv dilçiliyə də aiddir.

Koqnitiv dilçilik informasiyanın mənimsənilməsi, emalı ilə bağlı bir çox paradigmaları, məsələn, psixologiya, dilçilik, süni intellekt nəzəriyyəsini özündə cəmləyən toplu olub idrakın fərqli aspektlərini öyrənir, şüurumuzda söz- obraz-anlayış-səs münasibətini əks etdirir. Son dövrlər bir çox elmlərə koqnitivizm prizmasından baxıldığına görə koqnitiv dilçilik də inkişaf edir.

Ə.Ə.Rəcəbliyə görə, “*Dil vahidlərinin leksik və qrammatik semantikasının təsviri üçün istifadə olunan, dilçilik metodları lingvistik koqnitivizmin tədqiqat metodlarına çevrilir. Koqnitiv dilçilik vahidlərin semantikasını araşdırır, dildə bu və ya digər konsepti verballaşdırır*” [4, s.41]. Buna görə də həm dilin, həm də koqnisianın ontoloji xüsusiyyətlərini koqnitivistika, psixologiya, mədəniyyətşünaslıq, sosiologiya kimi nəzəri istiqamətlərin metodoloji, terminoloji aparatı müəyyən edir və insan amili təhlil sisteminə cəlb olunur.

Beləliklə, dilin əsas funksiyaları ontoloji cəhətdən vəhdətdə olub bir-birindən qarşılıqlı asılıdır. Ə.Ə.Abdullayevə görə, “*Koqnitivistikada əsas diqqət insan koqnisiasına yönəldilir, təkcə müşahidə edilən hərəkətlər deyil, həm də onların mental (əqli) təqdimatı (daxili təzahürü modeli), simvolu (rəmzi), insanın strategiyası da tədqiq edilir ki, bütün bunlar biliklər əsasında hərəkət doğurur; yəni insanın koqnitiv aləmi onun davranışı və fəaliyyəti üzrə öyrənilir. Bunlar da öz növbəsində istənilən insan fəaliyyətinin nitq-düşüncə əsasını əmələ gətirən dilin fəal iştirakı ilə gedir və dil burada insan fəaliyyətinin səbəb və quruluşunu əmələ gətirməklə nəticəni əvvəlcədən xəbər verir. Beləliklə, koqnitivizmin mühüm prinsipləri sırasına fəaliyyət göstərən, məlumatı fəal şəkildə dərk edən və şərh edən, özünün təfəkkür fəaliyyətində müəyyən sxemləri, proqramları, planları və strategiyaları rəhbər tutan insanın şərhli də daxildir*” [1, s.39].

Aktyor nitqinin xüsusiyyətləri unikaldır; onun fərdi cəhətlərini ssenarilərin əsasında həm şifahi, həm də yazılı formada təhlil etmək olar. Kino diskursda mətn müəllifi fikirlərini, düşüncələrini, sözlərini fərqli kontekstlərdə işlədə bilər. Bu zaman isə tamaşaçının dil şüurunda assosiativ biliklər və konseptlər yaranır.

Kino diskursun koqnitiv spesifikasiyasının təhlilinə koqnitiv semantika və semantik sahə məsələsi kontekstində yanaşılır. Koqnitiv semantika qarşısında qoyulmuş yeni problem insanın gerçək dünya ilə birbaşa rabitəsinin dil semantikasında şərhidir. Məsələn, A.A.Abdullayevə görə, “*Koqnitiv dilçiliyin daha bir mənbəyi Lingvistik Semantikadır. Bəzi dilçilər koqnitiv dilçiliyi “çox dərin semantika” kimi müəyyənləşdirir və ona semantik ideyaların təbii inkişafı kimi baxırlar. Onlar dil semantikasını arxasında daha ümumi aydın kateqoriyalar görürlər ki, bunları dünyanın insanın idrakı tərəfindən mənimsənilməsinin nəticəsi kimi təsvir etmək olar*” [1, s.53]. Belə ki, semantikanın tədqiqi koqnitiv dilçilik problemlərində mərkəzi yer tutur. F.Y.Veysəlli qeyd edir: “*Koqnitiv psixologiyanın semantika üçün əhəmiyyəti ondadır ki, o, konsept və kateqoriyaların tədqiqini və nəzəri modellərini hazırlamaqda mühüm köməklik göstərir*” [5, s.272].

Koqnitiv dilçilikdə mənanın integrativ xüsusiyyətlərinə əsasən dil semantikasını ilə ekstralingvistik biliklər arasında sərhəd yoxdur. Bu nöqteyi-nəzər həm də lingvistik və koqnitiv strukturların qarşılıqlı asılılığı haqqında ideyalara əsaslanaraq fərqli yanaşmalarda, müxtəlif üsullar toplusunda modelləşir.

Dil və koqnitiv strukturların integrasiyası, həmçinin şüurun təcəssümü haqqında fikirlər tədqiqatçıları həm fiziki, həm də mədəni mühit arasındakı dəyərlərlə müəyyən edilən mənanın yeni modellərini axtarmağa sövq edir. Məna idrak proseslərinin növləri ilə dinamik şəkildə bağlı olub müxtəlif şəraitlərdə, subyektlərin fərqli təmasları nəticəsində yaranır.

<sup>25</sup> Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası

Məna sistemlərinə stimül-signal, əlaqəli biliklər, eyni zamanda simvolik sistemləri də aid etmək olar. Mənanı yaradan şəxs onun əvvəlki növünə istinad edərək yeniləri köhnələrin kontekstində dəyişir.

Həm müştəkil struktur, həm də məntiqi-intuitiv vahid obraz kimi məna “İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti”ndə aşağıdakı kimi izah edilir:

*“1. Semantik məzmunudur ki, onun əsasında iki dilin vahidi arasında qanunauyğun müvafiqlik qurulur; tərcümə zamanı invariant məna olur.*

*2. Tərcümə nəzəriyyəsində nitq əsərinin konkret verilmiş situasiyada məzmunu semantik və situasiya informasiyasının qarşılıqlı hərəkəti kimi nəticəsi olur.*

*3. Bu, sözün, yaxud söz birləşməsinin konkret nitq situasiyasında qazandığı mənadır”* [2, s.51-52]. Beləliklə, məntiqi şəkildə düzülmüş, obrazlı, emosional, həssas qütblərə müxtəlif dərəcədə yaxınlaşan mənalara inkişafı və konseptlərin formalaşması məhz kino diskursda reallaşır.

Koqnitiv dilçiliyə görə mənalara məntiqi təfəkkür mexanizmlərində formalaşır, dil isə onları işarələmək üçün nəzərdə tutulub. Tamaşaçı aktyorun təqdim etdiyi məlumatı sözlərin səs quruluşları vasitəsilə şüurda emal edir, həmçinin malik olduğu leksik fond hesabına koqnitiv prosesə qoşulur.

Demək, kinoda mənanı dünyanın lingvistik mənzərəsi sayılan konseptual strukturlar toplusu baxımından nəzərdən keçirmək olar. Burada dünyanın dil mənzərəsi insanın fiziki şəraitlə təmasına vasitəçilik edən, təsir göstərən semiotik mühit kimi şərh olunur. Bu zaman isə kino diskursun lingvistik təhlilinin məqsədi hər bir dil kateqoriyasının təməlinə duran rəylərin, qiymətləndirmə strukturlarının ətraflı təsviridir.

Koqnitivliyin bəxş nöqtəsindən kino diskurs məsələsinə yanaşıldıqda müəyyən etmək olar ki, istənilən diskurs növündə olduğu kimi, kino diskursda da məntiqi strukturlar emosiyalar, hisslər və duyğularla vəhdətdədir. Kinodialoqda niyyətlərin gerçəkləşməsi sadəcə ünsiyyətin emosional məzmununu ifadə etmək ehtiyacı ilə bağlı deyil; burada iradə və hisslərin, rəşional və irrəşional olanların qarşılıqlı bağlantısını görmək olar. Belə elmi prizmmanın çərçivəsində kino diskursun izahındakı istiqamətlər dil tədqiqatlarının sərhədlərini genişləndirir. Bununla da “kino diskurs”, “kinodialoq”, “kino mətni” anlayışlarının təhlili pragmatika, konseptual metaforlar, konseptlər, koqnitiv-semantik təhlil, kateqoriyalaşma, konseptual struktur, dil modelləri və digər fənlərarası nəzəriyyələri əhatə edir.

İdrak nəzəriyyəsi çərçivəsində əsas lingvokoqnitiv mexanizm olan metafora maraq daha da artır. Buna görə də kino diskursun koqnitiv spesifikasiyaya konseptual metaforlardan tez-tez istifadə aiddir ki, onlar da öz növbəsində ilkin anlayışlardan simvolik çevrilmə, mücərrədləşmə nəticəsində yaranır. Məsələn, metaforun kino diskursda işlənmə formasına nəzər yetirək:

*“The cancer of racism imbrues our national character.*

*It stains the spirit.*

*It taints the soul.*

*It's a blot, a shameful greasy spot on the fabric of our national conscience.”* [6].

*(İrəçilik xərcəngi milli xarakterimizə nüfuz edir.*

*Mənəviyyatı korlayır.*

*Qəlbi çirkləndirir.*

*Milli şüurumuzun parçasına düşmüş bir kirdir, biabırçı yağlı ləkədir!).*

Yuxarıdakı nümunədə məktəb müəllimi şagirdlərə irəçiliyin cəmiyyət üçün böyük bir bəla olduğunu izah edir və bu məqamda irəçilik problemi xərcəng xəstəliyinə, daha sonra isə ləkəyə bənzədilir.

Dinamika nöqteyi-nəzərindən, kinonun əlaqəli olduğu fərqli mədəni sistemlərin sayı çoxdur. Buna görə də kinodialoqun strukturunu koqnitivizm kontekstində izah edərkən bu anlayışa dinamik hadisə kimi yanaşılır. Bildiyimiz kimi, teatr və televiziya tamaşaçı ilə birbaşa interaktiv kommunikasiya yaratmaq mümkündür; kino adını qeyd etdiyimiz hər iki sahə ilə bağlıdır. Bundan əlavə, kino həm elmi, həm də bədii ədəbiyyatdan qaynaqlanır. Bəzən isə bədii filmlər kompüter oyunlarının ssenarisi əsasında çəkilir. Demək, kino müxtəlif incəsənət növlərinin qovuşması fonunda reallaşır. Bu səbəbdən də kino diskurs fənlərarası sahələrin çərçivəsində interaktivlik nəzərə alınmaqla öyrənilməlidir. Onun gerçəkləşməsi zamanı incəsənətin həm müasir, həm də klassik sayılan növləri kinodialoqdakı dinamik prosesə nüfuz edərək mənanın dekodlaşmasını asanlaşdırır.

**Nəticə:** İstənilən diskurs modelində, o cümlədən kino diskursda mental, yəni koqnitiv modellər dil kateqoriyaları ilə sıx bağlıdır. İngilisdilli kino diskurs koqnitivlik baxımından izah edilərkən onun kodlaşmasında və dekodlaşmasında lingvistik, ekstralingvistik hadisələrin inteqrasiyası nəzərə alınır.

Kino diskursa koqnitiv dilçilik nöqteyi-nəzərindən yanaşma fərqli elmlərin nailiyyətlərini cəlb etmək deməkdir; bunun əsasında həm idrakın, həm də dilin qanunauyğunluqları durur və yeni mənalara aşkar olunur. Demək, koqnitivlik müstəvisində audiovizual təhkiyə problemini insanın biliyi, təcrübəsi ilə müxtəlif dil strukturlarının qarşılıqlı münasibəti kontekstində həll etmək mümkündür.

Kino diskursun semantik, koqnitiv, üslubi xüsusiyyətləri probleminə toxunmaq, kinoda diskursiv komponentə diqqət yetirmək çoxşəxəli sistemlərin öyrənilməsinin əsasında, fərqli üsullardan istifadə olunmaqla reallaşır. Belə təsvir zamanı öz hüdudlarından kənara çıxa bilən diskursda dil-nitq münasibətləri idrakın digər növləri, formaları ilə əlaqəli şəkildə şərh edilir və kino diskurs çərçivəsində dil vahidlərinin təqdim etdiyi məlumat haqqında nəzəri fikirlər, ideyalar irəli sürülür.

Kino dilinin spesifikasiyasını vəhdətdə qavramaq məqsədilə hər bir elmin nailiyyətini birləşdirərək vahidlik yaratmaq; dilçilərin, semiotiklərin, mədəniyyətşünasların və koqnitivistika üzrə mütəxəssislərin təşəbbüslərini

birdəşdirmək lazımdır.

## ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev, Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları/Ə.Ə.Abdullayev. -Bakı: ADU nəşriyyatı, -2006. - 228 s.
2. Manafoğlu, R.M. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti/R.M.Manafoğlu, N.T.Tağısoy, R.K.Kamal, -Bakı: Mütərcim, -2010. -164 s.
3. Məmmədov, A.Y. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri/A.Y.Məmmədov, M.M.Məmmədov. -Bakı: Çarşıoğlu, -2010. -96 s.
4. Rəcəbli, Ə.Ə. Koqnitiv dilçilik/Ə.Ə.Rəcəbli. -Bakı: Elm və təhsil, -2021. -304 s.
5. Veysəlli, F.Y. Semiotika/F.Y.Veysəlli. -Bakı: Mütərcim, -2010. -336 s.
6. <https://assets.scriptsug.com/live/pdf/scripts/lean-on-me-1989.pdf>

**Açar sözlər:**kino diskurs, koqnitiv dilçilik, nitq, informasiya, kommunikasiya, leksik vahidlər, mental leksikon, konseptual struktur, semantika

**Keywords:** cinema discourse, cognitive linguistics, speech, information, communication, lexical units, mental lexicon, conceptual structure, semantics

**Ключевые слова:** кинодискурс, когнитивная лингвистика, речь, информация, общение, лексические единицы, ментальный лексикон, концептуальная структура, семантика

## КОГНИТИВНАЯ СПЕЦИФИКА КИНОДИСКУРСА

### РЕЗЮМЕ

В статье кинодискурс объясняется с точки зрения когнитивизма и интеграции языковых и экстра-лингвистических явлений при его кодировании и декодировании; при этом учитывается взаимодействие вербальных и невербальных элементов. Подход к кинодискурсу с точки зрения когнитивной лингвистики означает привлечь теоретические положения разных наук, а также достижения эмпирического знания. В работе автор затрагивает проблему семантических, когнитивных и стилистических особенностей кинодискурса, уделяет внимание дискурсивной составляющей в кино, вопросу интеграции разных языковых единиц, теории концептуальной метафоры.

При этом автор отмечает, что для изучения языка и дискурсивной системы используются разные методы. оэтому при объяснении структуры кинодиалога в контексте когнитивизма данное понятие трактуется как динамическое явление, а не как статическое. Языковые и речевые отношения интерпретируются во многих аспектах в связи с другими видами и формами познания в дискурсе, что при таком описании может выходить за его пределы.

## COGNITIVE SPECIFICITY OF CINEMA DISCOURSE

### SUMMARY

In the article, the film discourse is explained from the point of view of cognitivism and the integration of linguistic and extralinguistic phenomena in its coding and decoding; in this context, the interaction of verbal and non-verbal elements is taken into account. Approaching the cinema discourse from the point of view of cognitive linguistics means to attract the theoretical principles of different sciences, as well as the achievements of empirical knowledge. In the work, the author touches on the problem of semantic, cognitive and stylistic features of cinema discourse, pays attention to the discursive component in cinema, the issue of integration of different language units, and the theory of conceptual metaphor.

At the same time, the author notes that different methods are used for the study of language and discursive system. Therefore, when explaining the structure of film dialogue in the context of cognitivism, this concept is treated as a dynamic phenomenon rather than a static one. Language and speech relations are interpreted in a multifaceted aspect in connection with other types and forms of cognition in the discourse, which can go beyond its limits during such description.

**RƏYÇİ:** dos. L.Ələkbərova